

DİLÇİLİK

KRİM-TATAR DİLİNDƏ OĞUZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.Ə.MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

mamedov2010@mail.ru

Məqalədə Krım-tatar dilinin oğuz mənşəli fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi dili və şivələri ilə müqayisə olunmuşdur. Araşdırmadan aydın olur ki, Krım-tatar dili qırpaq dillərinə daxil olsa da, bu dilin formalaşmasında oğuz tayfalarının dilləri həlledici rol oynamışdır.

Krım-tatar dili qədim tarixə, zəngin fonetik, qrammatik quruluşa və lüğət tərkibinə malik müasir türk ədəbi dillərindən biridir. Krım-tatarları hazırda Krım yarımadasında, Orta Asiyada (Özbəkistan, Qazaxıstan) Tatarıstan, Rumıniya, Rusiya, Bolqarıstan, Türkmənistan və Türkiyədə məskunlaşmışlar. Son statistik məlumatlara görə, onların sayı 3,5 milyona yaxındır.

Bu dilin tədqiqinə XX yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. Krım-tatar dilinin qrammatikasını ilk dəfə İ.Qaspiralı yazmışdır. Türkoloqlardan A.Samoyloviç, B.Boqorodimski, B.Çobanzadə və b. bu dilin tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.*

Krım-tatar dilində 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbasından, 1928-1938-ci illərdə latın əlifbasından, 1939-cu ildən hal-hazırda kimi rus qrafikalı əlifbadan istifadə olunur. Krım yarımadasında yaşayan tatarlar 1992-ci ildə yenidən latın əlifbasına keçmək barədə qərar qəbul etmişlər. Yeni əlifbada 31 hərf vardır. Bunlardan 8-i saitləri, 23-ü samit səsləri ifadə edir. Kiril əlifbasından fərqli olaraq, burada *ë, ы, ѓж, ы, ь, э, ю, я* hərf və işarələri əlifbadan çıxarılmışdır. Latın qrafikalı əlifba krım-tatar dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşdırılmış, velyar *ŋ* və *H(h)* səslərinin dildəki rolu nəzərə alınaraq, əlifbaya daxil edilmişdir.

Krım-tatar dilinin türk dilləri arasında mövqeyi türkoloqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Coğrafi mövqeyinə və əsas dil xüsusiyyətlərinə görə, V.V.Radlov, Y.Nemet, Q.Ramstedt, M.Rəsənin, L.Ligeti, T.Banquoğlu və b. bu dili oğuz qrupuna – Azərbaycan dili ilə bir qrupa daxil etmişlər. Türkoloqların əksəriyyəti, o cümlədən də N.A.Baskakov, V.Şott, T.Təkin, Q.Menqes, F.Zeynalov və b. Krım-tatar dilini qırpaq dillərinin sırasına aid edirlər. Bu dilin əsasını qırpaq-oğuz xüsusiyyətləri təşkil etsə də, karlıq elementləri də müəyyən yer tutur. Türkologiyada oğuz xüsusiyyətlərinin Türkiyə türkcəsinin, karlıq əlamətlərinin özbək dilinin təsiri ilə

* Гаспринский И. Грамматика крымско-татарского языка. 1909; Самойлович А. Опыт краткой крымско-татарской грамматики, 1916; Чобанзаде Б. Кърым татар ильтий сарфы. Акъмесджид, 1925; Богородицкий В. Этюды по татарскому языкознанию, Казань, 1933.

sonradan yaranması ilə bağlı fikirlər söylənilir.

Kırım tatarları Orta Asiyaya sürgün edilənə qədər onların iki dialekti var idi: şimal və cənub dialektləri. Şimal dialektində qıpçaq, cənub dialektində isə oğuz xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edirdi (2, 154). Hazırda Kırım-tatar dilinin üç dialekti vardır: 1) qıpçaq-noqay və ya şimal dialekti; 2) qıpçaq-kuman və ya orta yol dialekti; 3) qıpçaq-oğuz və ya cənub dialekti (6, 8). Ədəbi dilin koyne dialekti orta yol və ya Bağçasaray dialektidir.

Azərbaycan və Kırım-tatar dilləri arasında ümumi xüsusiyyətlər həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində özünü göstərir. Müasir Kırım-tatar dilində əlifbada [ə] səsi yoxdur. Bu səsin mövqeyində [e] səsi işlənir. «Tarixən Kırım-tatarların dilində [e] səsi yalnız söz köklərində, şəkilçilərdə isə [ə] səsi işlənmişdir: məs.: *menda, bizlar, yerda* və s. (6, 9). Söz əvvəlində *p, t, k* samitləri *b, d, g* samitləri ilə əvəzlənir. Eyni zamanda söz əvvəlində *b, d, q* samitləri geniş işləkliyə malikdir: məs.: *basma, bekmez, dam, demir, gemi* və s.

Velyar *ŋ* səsi Kırım-tatar dilində fonematik mənə kəsb etdiyindən əlifbada xüsusi işarəsi vardır. Bu dildə velyar *ŋ* səsi sözün ortasında və sonunda işlənir. İkinci şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanma prosesində üçüncü şəxsdən velyar *n* səsinin vasitəsilə fərqlənir. Oğuz dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində tarixən bu səs mövcud olmuş, hazırda dialekt səviyyəsinə enmiş və qərb ləhcəsində qorunub saxlanmışdır.

[*w*] səsi Kırım-tatar sözlərində intervokal mövqedə və söz sonunda dodaqlanan saitlərdən sonra işlənir; məs.: *suw, oquw, quwus, suwarmaq* (6, 48). QoIIIadodaq, sonor və novlu [*w*] səsi Azərbaycan ədəbi dilində *v* foneminin variasiyası kimi sözün ortasında və sonunda müşahidə edilir; məs.: *həwəs, dəwə, bütöw* və s. (1, 114).

Bu səs qədimdən türk dillərində mövcud olmuşdur. M.Kaşğari [*w*] səsinin oğuzlara deyil, digər türklərə aid olmasını xüsusi qeyd etmişdir: «Türklərin *əw* dediyi şeyə oğuzlar *əv* deyirlər. Türklər ova *aw*, oğuzlar isə *av* deyirlər (5, 106).

Hazırda qoIIIadodaq [*w*] səsi Azərbaycan dilinin Zaqatala şivəsində və Kərkük türkmənlərinin dilində mühafizə olunur; məs.: *war, watan, ew, dawşan* və s. Hər iki dildə [*w*] səsi müstəqil fonem kimi deyil, *v* samitinin variantı kimi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan və Kırım-tatar dillərində fonetik hadisələrin eyni tipləri işləkdir: *günnər-kunner, xannar-xannar* (assimilyasiya); *qaşdı, köşdü* (Azərb.) – *zelzele>zenzele* (k.t.) (dissimilyasiya); *əmoğlu, ikinci* (Azərb.) – *noldı* (k.t.) (səsdüşümü); *burun-burnu, boyun-boynu, qoyun-qoynu// koynu* (Azərb; k.-t.) (qapalı saitlərin düşməsi); *istəkan, şıkaf, dövür* (Azərb.) – *urum, urus, pılan* (k.-t.) (səsartımı); *təcrübə>tərcümə, tərcümə>təcrümə, məşhur>məşşur* (Azərb.) – *oqrenmek>orqenmek, bayram>baryam, sünnet>üsnet* (k.-t.) (səslərin yerdəyişməsi) və s.

Samit səslər türk dillərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Qıpçaq dillərində qarşılaşma hadisəsi, oğuz dillərində isə cingiltişmə hadisəsi güclüdür. Kırım-tatar dili üçün qarşılaşma hadisəsi xarakterik olsa da, oğuz dillərində olduğu kimi cingiltişmə elementləri də müşahidə olunur (*k~q, t~d, b~m*): *qemi, qol* «göl», *qizli, dört, dinle, bin, burun, boynuz* və s.

Kırım-tatar dilində on bir nitq hissəsi vardır. Bunlardan 6-sı əsas (isim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərf), 5-i köməkçi nitq hissəsidir (qoşma, bağlayıcı, ədat, köməkçi adlar, nida və təqlidi sözlər). İsmə xas olan kateqoriyalar kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlikdir.

Xəbərlik kateqoriyası həm adları, həm də felləri əhatə edir.

Kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi *-lar*² şəkilçisidir. Bundan əlavə, *-lar* morfemi Azərbaycan dilindəki – *gil* şəkilçisinin funksiyasını da yerinə yetirir; məs.: Aydarlar «Heydər, onun ailəsi və dostları», Niriimanlar. «Nəriman və dostları» və s. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində geniş yayılmışdır; məs.: Mən getmişdim *Bahadurrara* və s. *-gil* morfeminin əvəzinə *-lar* şəkilçisinin topluluq bildirməsi oğuz dilləri ilə müqayisədə qıpçaq dillərində geniş areala malikdir. Lakin bu xüsusiyyət türk, türkmən, uyğur və özbək dillərində də mövcuddur.

Hal kateqoriyasında yiyəlik və təsirlik hallarda yalnız tam formaların (*-nin*, *-ni*²), yönlük-istiqlal halında *-qa*, *-ka* formalarının, yerlik və çıxışlıq hallarda kar variantlı şəkilçilərin işlənməsi qıpçaq xüsusiyyətlərinin üstünlüyünü göstərir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının qrammatik vasitələri oğuz dilləri ilə eyniyyət təşkil edir; məs: *babam*, *baban*, *babası*, *babamız*, *babanız*, *babası/babaları* və s. Mənsubiyyətin analitik forması da bu dildə müşahidə olunur; məs.: *sizin köy*, *bizim adam*, *sizin balalar* və s. Bu xüsusiyyət Azərbaycan danışq dilində məhdud dairədə (bizim küçə, sizin məhəllə), Dərbənd, Balakən, Qax, Cəlilabad, Lerik, Şəki və Təbriz şivələrində geniş yayılmışdır.

Bu, türk dillərinə xas olan qədim xüsusiyyətdir. Qədim yazılı abidələrdə Orxon-Yenisey kitabələrində (bizin sü, mənin er), «Dədə Qorqud kitabı»nda (bizim el), M.Kaşğarının «Divanı»nda (bizin ev) da işlənmiş, müasir dövrdə karaim, qaqauz, qumuq, başqırd, çuvaş, xakas, türk, qaraçay-balkar və türkmən dilinin dialektlərində I və II şəxslərdə mühafizə olunmuşdur.

Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması oğuz dillərinə uyğun şəkildə meydana çıxır. Oğuz dillərində, eləcə də Azərbaycan dilindəki hallanma forması eynidir; məs.: babamın, babama, babamı, babamda, babamdan və s. Krım-tatar dilində oğuz dillərində olduğu kimi, III şəxsdə bitişdirici *ŋ* ünsüründən istifadə olunur: babasında, babasından və s. Karlıq dilləri istisna olmaqla, digər müasir türk dillərində və onların şivələrində mənsubiyyətli hallanmada məkani hallardan əvvəl - *ŋ* ünsürü işlənir. Bu xüsusiyyət tarixən Orxon-Yenisey (oğlınca, yaşına), uyğur yazılı abidələrində (tenqri oğlanınca), M.Kaşğarının «Divanı»nda (közin-de, oğlundan) və digər yazılı abidələrdə mövcud olmuş, müasir dövrdə hər iki ədəbi dildə normalaşmışdır.

Hər iki dildə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər təsirlik halda *-ŋ* şəkilçisi qəbul edir; məs.: anasın, kardaşın, aşın «yeməyin» (krım-tatar), atasın, babasın, başın, nəvəsin (Azərb.) Bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilində deyil, danışq dilində və şivələrin əksəriyyətində geniş fəallığa malikdir. Türkoloji ədəbiyyatda - *ŋ* şəkilçisi təsirlik halın qədim forması hesab olunur. Hazırda qıpçaq dillərində, Tuva, sarı uyğur, şor dillərində və Qaraqalpaq, türkmən, qumuq, türk dillərinin dialektlərində tarixi işləkliyi saxlamışdır. Yaxılı mənbələrin və müasir şivələrin materiallarından aydın olur ki, qədim *-in*² şəkilçisi tarixən yiyəlik və təsirlik halların funksiyasını yerinə yetirmişdir. Hal formalarının diferensiallaşması prosesində - *ŋ* şəkilçisi təsirlik halı bildirmək funksiyasını bəzi ədəbi dillərdə itirmiş, şivələrdə fəallığını saxlamışdır.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Krım-tatar dilində qrammatik şəkilçilərin əksəriyyəti ikivariantlıdır. Şəkilçilərin damaq variantı dodaq variantının mövqeyində

işlənir. Bəzi şəkilçilərin damaq variantının üstünlüyü (hal, mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) şimal-şərq ləhcəsi üçün səciyyəvidir.

Kırım-tatar və Azərbaycan dillərində əvəzliyin məna növləri forma və semantik baxımdan oxşardır: şəxs əvəzlilikləri (men, sen, o, biz, siz, olar), işarə (bu, o, şu, mına, anna «ona», mınavi<mına bu, anav// anavı), qayıdış (özüm, özün), təyini (er, alay, bytun, cümle, er er bir), qeyri-müəyyən (*biri, birevi, bir kimse, kimdir, nedir, bazı, kimi, kimisi*), inkar (iç, iç kimse// iç birisi// iç kimse, iç bir şey), sual (kim, ne, neday, anqı, kaysı) və s. Şəxs əvəzlilikləri hallanarkən Azərbaycan ədəbi dili və şivələri ilə oxşar formalar özünü göstərir. Birinci şəxs əvəzlilikləri yiyəlik halda **mənim, bizim** şəklində, yönlük halda **mana// bana, sana, ona** formalarında işlənir. Kırım-tatar dilinin cənub dialektində şəxs əvəzlilikləri yönlük halda **ma:, sa:**, şimal dialektində **maqa, saqa, oqa** şəklində istifadə olunur. Əvəzliyin bu formaları Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsində, şimal-qərb şivələrində (ma:, sa:), Zaqatala, Qax və ayrım şivələrində (maqa, saqa) müşahidə olunur.

Kırım-tatar dilinin cənub şivələrində **bu, u, «o»** işarə əvəzlilikləri **abu< ha bu, avu<ha u** şəklində təzahür edir. **Abu** əvəzliyi «Azərbaycan dilinin şimal-qərb, Dərbənd və Tabasaran şivələrində habu//habı//havı//havu variantlarında çox yaxındakı, gözlə götünə bilən varlığı göstərmək, nişan vermək üçün işlədilməklə bərabər, ondan haqqında danışılan və gələcəkdə olacaq hadisəni, əşyanı, varlığı, əlaməti və s. bildirmək üçün istifadə edilir. Məsələn: habu meniñ qız mağa çox komak eliyir (4, 93).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, Kırım –tatar dilində də inkar fellər-**ma**² şəkilçisinin vasitəsilə, bacarıq felləri-**a,e** feli bağlama şəkilçisi ilə *bil* felinin köməyi ilə əmələ gəlir; məs.: *ata bil, ala bil* və s. Bacarıq fellərinin inkarı –**alma, -ama, -eme** felləri ilə düzəlir; məs.: *atalma// atama, alama* və s.

Şəxs şəkilçiləri iki şəkildə təzahür edir: 1) felin şühudi keçmiş zamanı və şərt şəkli ilə işlənənlər: *aldım, aldın, aldı, aldık. aldız, aldılar*; 2) felin digər şəkillərində işlənənlər: *alırım, alırsın, alır, alırmız, alırsız// alırsınız, alırlar* və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Kırım-tatar dilində II şəxs təkdə *-sin*², I şəxs cəmdə *-mız*² şəkilçiləri işlənir. Azərbaycan dilində və şivələrində I şəxs cəmdə *-mız*² şəkilçisi qeyd alınmamışdır, lakin tarixən yazılı abidələrdə 2 forma (*-q, -k* və *-mız*) işlənmişdir. XVIII yüzildən başlayaraq ədəbi dildə *-q, -k* şəkilçisi normalaşmışdır. II şəxs təkdə –sın şəkilçisi Gədəbəy və Qax (İlisu kənd şivəsi) şivələrində fəal işlənəndədir.

Türk dillərində II şəxs təkdə şəkilçinin həm açıq saitli, həm də qapalı saitli variantları (*-san, -sin*) mövcuddur. *-San* şəkilçisi Qaraqalpaq, qumuq, Tuva, özbək, uyuğur dillərində, *-sin*⁴ forması isə müasir türk, qazax, karaim, qırğız, noqay və Baraba tatarlarının dilində eyni vəzifə daşımaqdadır. Ümumtürk arealında –san² şəkilçisi ilə müqayisədə qapalı variant üstünlük təşkil edir. N.Hacıyeva *-sin* izoqlossunun innovasiya mərkəzinin Orta Asiya türklərinin yayıldığı zonanın olması qənaətindədir (3, 178). Orta Asiyada özbək və Qaraqalpaq dilləri istisna olmaqla, oğuz və qıpçaq mənşəli türk dillərində *-sin* şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçinin ayrılıqda oğuz və qıpçaq xüsusiyyəti olmasını müasir dil faktları ilə təsdiqləmək çətindir. Bunu oğuz-qıpçaq dilinin qədim xüsusiyyəti kimi Orta Asiyadan yayıldığını güman etmək olar.

Kırım-tatar dilində I şəxs təkdə də şəxs əlamətinin qapalı variantının *-im* işlənməsinə rast gəlinir: *men insanım*. *-im* şəkilçisi Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində I

şəxs təkin əsas ifadə vasitəsidir. Bu şəkilçinin işlənməsinə görə, Krım-tatar dili qaqaуз, türk, türkmən və şor dilləri ilə bir qrupda birləşir.

Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi Krım-tatar danışıq dilində qeydə alınmışdır: *men briqadır*. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin Qax, Borçalı və Göyçay (Potu kənd şivəsi) şivələrində hər 3 şəxsdə özünü göstərir: men çoban, sen çoban, ho çoban, biz çoban, siz çoban, holar çoban (Qax) və s. Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi türk dillərində Orxon-Yenisey dövründən arxaikləşməyə başlasa da, müasir dövrdə tatar və qaqaуз dillərində məhdud arealda, sarı-uyğur, salar dillərində və özbək dilinin dialektlərində geniş yayılmışdır.

Apardırdığımız araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, Krım-tatar dilinin oğuz xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi dili və ya şivələri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu xüsusiyyətlərin bir qismi tarixən Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə yaransa da, əksəriyyəti ta qədimdən hər iki dildə möhkəmlənmişdir. Bir sözlə, Krım-tatar dilinin formalaşmasında qırpaç dilləri ilə yanaşı, oğuz dilləri də həlledici rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.:Восточная литература, 1960, 243 с.
3. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. М.: Наука, 1979, 263 с.
4. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Bakı: Elm, 1986, 204 s.
5. Kaşğari M. Divani lugat-it-türk (tərtib edən Ramiz Əskər). I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
6. Усеинов К. Ганиева Э, Сейдаметова Н. Къырым татар тили. Симферополь: Къырымдево-къувпеднешир, 2008, 208 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ОГУЗСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ЯЗЫКЕ ТЮРКСКИХ ТАТАР

М.А.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся общие сведения о крымско-татарском языке и истории его развития, уточняется место этого языка в семье тюркских, даётся сравнительный анализ фонетических и морфологических явлений огузского происхождения с азербайджанским языком и диалектами.

В результате исследования можно сделать следующее заключение: хотя крымско-татарский язык и относится к половецкой группе, тем не менее, решающую роль в его формировании сыграл язык огузских племён.

OGHUZ FEATURES IN THE CRIMEAN-TATAR LANGUAGE

M.A.MAMMADOV

SUMMARY

The article deals with the Crimean-Tatar language and history of its development, its position in the family of Turkic language and presents the comparative analysis of phonetic and morphological phenomena of Oghuz origin with the Azerbaijani language and dialects.

As a result of the research we come to the following conclusion: though the Crimean - Tatar language also refers to the Polovistan group, the language of Oghuz tribes was of key importance in its formation.

